

SEOSKA NASELJA U SRBIJI – STANJE I PERSPEKTIVA

Dragutin Tošić¹, Marija Drobnjaković²

Apstrakt: Seoska naselja čine složen, višeslojno kompleksan i dinamičan naseobinski skup na negradskom području, specifično ekološki i istorijski determinisan, socijalno i ekonomski oblikovan, prostorno izdiferenciran entitet. Obeležen je regionalnim razlikama u intenzitetu i dinamici razvojnih procesa, sa kompleksom geografskih i društveno-ekonomskih faktora koji su usloveli formiranje različitih tipova naselja, čija se dinamika transformacije i usklađivanje sa savremenim razvojnim trendovima odvijala različitim tempom. Njihove karakteristike i specifičnosti prostora u kojima su locirani determinisali su ulogu u sistemu mreže naselja i prostornoj organizaciji Srbije. Sistem seoskih naselja ne može se jednolično, linearno i ravnopravno tretirati, već se mora vezivati za identitet prostornih celina u kojima su ona razvijena, u koegzistenciji sa drugim prostornim i naseobinskim formama koje su u datoj celini razvijene. Kako bi se uvažile osobenosti prostornih celina i pospešila integracija ruralnog prostora, predložen je novi, dopunjen model prostorne organizacije, gde se u mreži seoskih naselja izdvajaju primarna naselja – sa bazičnim funkcijama; razvojni centri – sa centralnim funkcijama i razvojnom ulogom; i prigradska naselja – spona između ruralnog okruženja i urbanog centra.

Ključne reči: seosko naselje, prostorna organizacija, razvojni centar, prigradsko naselje

RURAL SETTLEMENTS IN SERBIA – STATE AND PERSPECTIVE

Abstrakt: Rural settlements are a complex, comprehensive and dynamic settlement group in a non-urban area. This spatial differentiated entity is ecologically and historically determined, socially and economically shaped. It is characterized with regional differences in the intensity and dynamics of development processes, connected to geographical and socio-economic factors that caused the formation of various settlement types. Their transformation dynamics and harmonization with recent development trends took place at different paces. Rural settlement features and particularities of the rural areas, as their traditional development environment, determined the role in the settlement network and the spatial organization of Serbia. The system of rural settlements should not be treated uniformly, linearly and equally, however must be considered through the identity of the spatial units in which they are developed, as well as through coexistence with other spatial and settlement forms. In order to respect the peculiarities of spatial units and promote the integration of rural areas, a new, upgraded model of spatial organization was proposed, where the rural settlements network includes primary settlements – with basic functions, developing rural centers - with central functions and development role, and suburbs –which represent a link between the rural areas and the urban centers.

Key words: rural settlement, spatial organization, developing rural center, suburb

¹ Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, profesor u penziji, Studentski trg 3, dragutin.tosic@gmail.com

² Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Đure Jakšića 9, m.drobnjakovic@gi.sanu.ac.rs

UVOD

Mozaičnost, kao osnovna odlika ruralnih prostora u Srbiji, rezultat je delovanja konglomerata faktora, od morfoloških uslova, preko nasleđenih istorijskih obrazaca prostorne strukture, kulturoloških i politikoloških prilika, pa do socijalne i ekonomske razvijenosti. Na teritoriji Srbije koegzistiraju skupine različitih ruralnih lokaliteta i naselja sa paletom prelaznih formi, determinisanih razvojnim potencijalima, od piktoralnog ruralnog naselja sa naturalnom poljoprivredom, u vidu tradicionalne, reminiscentne naseobinske forme (Radovanović, 1965; Kojić, 1977; Ćirić, 1991; Marić & Manić, 2004) do transformisanih urbanizovanih tvorevina, veštački pripojenih ruralnim područjima. Te različite ruralne forme produkt su nepravilo usmeravanog razvoja i disbalansa u disperziji društvenih i ekonomskih procesa na ruralnom prostoru (Drobnjaković, 2019), koji su vodili favorizovanju pojedinih ograničenih ruralnih areala, kao i marginalizovanju i periferijalizaciji drugih, šire prostorne ekspresije, sa elementima stagnacije i opadanja vitalnosti, devastacije, izolacije i depopuacije.

U eri globalnih tekovina postepeno se brišu različitosti, stvaraju teritorijalne transformacije, kompleksno se povezuju i prožimaju prostori, uvode novi trendovi u ekonomske aktivnosti (Schroeder, Zimmermann, & Formiga, 2016). Ruralni prostori pretvaraju se u polje trajnih promena (Woods, 2011), arenu aktera koji prouzrokuju međuslovljene i višedimenzionalne strukturne transformacije njegovih elemenata, uvodeći ga u proces restrukturiranja (Mardsen, Lowe & Whatmore, 1990; Hoggart & Paniagua, 2001). U novim okolnostima, kako se društvo menja, prostor se transformiše i socio-ekonomski preoblikuje, tako se i selo i ruralni prostor menja, prestaje da bude jednoličan, monolitan, već postaje atraktivniji i raznovrstniji. Tako, od nekada dominantne agrarne monofunkcionalnosti, ruralni prostori postaju jedinstveni geoprostorni kompleksi ekonomskih i društvenih aktivnosti, multifunkcijskih karakteristika i mozaičnih predela (Drobnjaković, 2019), stremeći ka obrazovanju polivalentnih prostornih formi i ruralne hibridnosti (Murdoch & Pratt, 1993; Mardsen, 1998; Clock, 2006), koja u širem smislu uključuje više mogućnosti za oblikovanje ruralne budućnosti (Halfacree, 2006). Uvođenjem novih sadržaja i usluga oblikuje se ruralni prostor nalik na urbane. Granica između ruralnih i gradskih sredina sve je manje jasna i postepeno se briše (Cloke, 2006). Stvara se prostor kontinuiranih transformacija koje predstavljaju prelazne forme između ova dva krajnja konstrukta (Küpper, 2016; Drobnjaković, 2019; Woods, 2011). U procesu restrukturiranja ruralni prostori iskusili su različite faze evolutivnih i transformacionih procesa svojih naseobinskih, predeonih, populacionih i društveno-ekonomskih karakteristika, usklađujući se sa potrebama ruralnih zajednica u okviru lokalnih teritorija, ali i prilagođavajući se nametnutim eksternim preferencijama (Woods, 2011).

Različit stepen transformacije naselja uslovio je formiranje široke palete tipova ruralnih naselja, izraženih, s jedne strane dinamičkim populacionim porastom i propulzivnim preobražajem prostora blizu urbanih sredina i u zoni razvojnih osovina, a s druge strane depresivnim ruralnim transformacijama sa represivnim promenama u strukturi stanovništva i umanjenim mogućnostima seoskih naselja za razvoj i opstanak, uglavnom periferno lociranih. Planiranju razvoja ovako izdiferenciranog ruralnog prostora Srbije, adekvatnoj valorizaciji potencijala i rešavanju dominantnih problema, neophodno je pristupiti pažljivo, uz uvažavanje regionalnih i lokalnih specifičnosti.

OSNOVNA OBELEŽJA SEOSKIH NASELJA U SRBIJI

Ruralni prostor i seoska naselja u Srbiji dominantno su delimitirana primenom metodologije Republičkog zavoda za statistiku (RZS), baziranoj na dihotomnom konceptu, obuhvatajući skup tzv. „ostalih“, negradskih naselja. Prema Popisu iz 2011. godine, na

teritoriji centralne Srbije i AP Vojvodine registrovana su 4.542 seoska („ostala“) naselja u kojima je živelo 2.914.990 stanovnika, tj. 40,43% ukupnog stanovništva Srbije. Na prostoru AP Kosova i Metohije ima 1.423 seoskih naselja.

Prosečno seosko naselje u Srbiji ima 642 stanovnika. U periodu od 1953–2011. godine evidentna je fragmentacija seoskih naselja usled kontinuiranog smanjivanja njihove populacione veličine, kao posledica dugogodišnjih negativnih stopa migratornog i prirodnog kretanja seoske populacije. Dominantno su zastupljena seoska naselja male i srednje populacione veličine, čiji broj je uvećavan sa oko 1/3 na oko 2/3 od ukupnog broja seoskih naselja (Drobnjaković & Spalević, 2017). U okviru te kategorije uočavaju se veće fluktuacije koje ukazuju na trend daljeg usitnjavanja sa ishodom u rapidno povećanom broju populaciono najmanjih seoskih naselja. Tako je 2011. godine oko 65% seoskih naselja imalo manje od 500, a 22% manje od 100 stalnih stanovnika. Od 1981. godine registruju se sela koja su na granici demografskog odumiranja, sa manje od 10 stanovnika, a od 1991. godine i naselja bez stalnih stanovnika. Istovremeno, broj većih i velikih sela neprekidno se smanjivao, da bi 2011. godine seoskih naselja sa više od 1000 stanovnika bilo svega oko 17%.

U tom pogledu uočavaju se značajni regionalni dispariteti, naročito vidljivih između naselja Regiona Beograd i Regiona Vojvodine i naselja Regiona Sumadija i Zapadna Srbija (RŠZS) i Regiona Južna i Istočna Srbija (RIJS). Populaciono velika naselja najzastupljenija su na prostoru Regiona Vojvodine, gde čine 62%, i Regiona Beograda, sa 55,3% ukupnog broja naselja. Postupno, pomerajući se ka južnim delovima zemlje, usitnjenost seoskih naselja je izražajnije. U RIJS udeo naselja do 100 stanovnika čini trećinu (34,5%), a u RŠZS registrovano ih je 16,1%. Ruralni prostor ta dva regiona je demografski ugrožen, o čemu svedoči i trend demografskog gašenja naselja. U RIJS sedam naselja nemaju niti jednog stalnog stanovnika, a 80 je imalo manje od 10, dok su u RŠZS dva „prazna“ i 18 ih je u kategoriju potencijalno napuštenih. Kao produkt prisutnih populacionih kretanja, u južnim delovima zemlje oformljene su prostrane zone seoskih naselja slabe koncentracije stanovništva, sa manje od 20 st./km² u čak 34% naselja. Nešto veće gustine naseljenosti i vitalnosti imaju seoske teritorije uz razvojne osovine i saobraćajne koridore, kao i one koje su u blizini većih gradskih naselja.

U proteklih 30 godina, čak 80 opština Srbije zahvatio je proces intenzivnog demografskog praznjenja, prouzrokovan prvo emigracijom, a zatim i izumiranjem stanovništva (Drobnjaković, 2019), što je vodilo daljem narušavanju biološke i socijalno-ekonomske strukture seoskog stanovništva. Prosečna starost ruralne populacije iznosi 43,6 godina, dok je udeo starijih od 65 godina više od 20%. Čak u 337 sela 2011. nije bilo stanovnika mlađeg od 15 godina, a u 18 naselja svo stanovništvo bilo je starije od 65 godina (RZS, 2012). Nepovoljna starosna struktura uticala je na smanjenje veličine seoskih domaćinstava, te u Srbiji čak 21,5 % domaćinstava ima samo jednog člana, i to prostorno najprisutnijih u perifernim delovima južne Srbije. U skladu sa prethodnim, uočava se erozija humanog kapitala ruralnih prostora. Nivo obrazovanja seoskog stanovništva izuzetno je nepovoljan, gde oko polovine stanovništva starijeg od 15 godina nema stečeno (4,4% je bez školske sprema, 19% sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem) ili ima samo osnovno obrazovanje (27,7%). Populaciju tradicionalno agrarnih područja odlikuje najnepovoljnija obrazovna struktura.

Kako su poljoprivreda i društvene prilike na selu bile dugi niz godina marginalizovane (Bogdanov 2007), tako je kvalitet života u seoskim sredinama nepovoljan. Ekonomija je uglavnom bazirana na agraru, koji u retkim slučajevima ima intenzivan i tržišno orijentisan karakter. U proseku oko 30% stanovnika angažovano je u poljoprivredi. Popisom poljoprivrede 2012. godine u Srbiji je registrovano 631.552 poljoprivrednih gazdinstva, od čega 99,5 % čine porodična, od čega samo oko 6,6% domaćinstava ostvaruje prihode od poljoprivrede, dok 75% ima mešoviti izvor prihoda.

Od 1953. godine intenziviran je proces deagrarizacije, te je poljoprivredno stanovništvo smanjeno za čak oko 3 miliona, a samo u poslednjem međupopisnom periodu za 325.564 lica (Mitrović, 2015). Deagrarizacija je imala karakteristike regionalnih dispariteta po obuhvatu i tempu: Region Beograda sa najmanjim učešćem od 0,82% u ukupnom aktivnom stanovništvu; u tradicionalno poljoprivrednom području Regiona Vojvodine učešće je smanjeno na 5,83%, a u depopulacionom RIJS sa 11,3% na 7,9%, dok je najveći pad je zabeležen u RŠZS, sa 21,57% na 11,9%. Jedan od produkata problemske situacije u kojoj su indukovane negativne posledice nekontrolisanih društveno-ekonomskih tokova i nekonzistentnost politika koje se bave agrarom, ruralnim područjima i naseljima, jeste i intenzivno napuštanje poljoprivrede kao delatnosti i poljoprivrednog zemljišta. Prema podacima za 2012., u Srbiji je oko 8% poljoprivrednog zemljišta napušteno. Uzroci napuštanja poljoprivrednog zemljišta brojni su i kompleksni, reflektovani na različite segmente društvenog života seoskog stanovništva i ekonomije.

U periodu tranzicije, većina industrijskih pogona koji su egzistirali u seoskim područjima ostala je van funkcije, a zanatstvo je gotovo izgubilo značaj. U proteklom periodu diverzifikacija aktivnosti više je usmeravana na raznovrsne usluge. Oko 71% aktivnog stanovništva zaposleno je u sekundarnom i tercijarnom sektoru (samo 7% u mestu stanovanja). Svega 26,7% stanovnika obavlja zanimanje, dok je izdržavanih oko 40%, a ostali imaju neki vid prihoda (penzioneri, izdavanje i sl.). U takvim okolnostima, razvojne mogućnosti sela su veoma ograničene.

Funkcija stanovanja je, posle poljoprivrede i šumarstva, najveći korisnik prostora i bazni element integralnog prostornog i urbanističkog planiranja ruralnih sredina. Osnovni indikatori razvijenosti te funkcije su disperzija stanovništva, stanova, objekata i službi javno-socijalne infrastrukture. Funkciji stanovanja komplementarni su usluge javno-socijalnog karaktera (obrazovanje, kultura, socijalne, zdravstvene, veterinarske, komunalno-higijenske delatnosti), snabdevanje, saobraćaj, odmor... Opremljenost javno-socijalnom infrastrukturom je veoma neujednačena. Obično su veća naselja, opštinski centri i bivše varošice bolje opremljeni, dok se oko 35,7% ruralne populacije suočava sa nekim oblikom deprivacije, gde su vulnerabilne grupe (deca i dr.) u najnepovoljnijem položaju (Cvejić i sar., 2010). Mali se broj seoskih naselja odlikuje komunalnom i prostornom uređenošću. Urbanistički se regulišu i planiraju samo pojedina naselja, uglavnom naselja sa turističkom funkcijom i bivše varošice, dok je ostatak seoskih naselja prepušten lokalnoj inicijativi i finansijskim mogućnostima ruralnih zajednica. U uslovima polarizacije i konstantne ekonomske krize, postojeći stambeni fond treba tretirati kao jedan od razvojnih resursa. Imperativ je plansko stimulisanje i usmeravanje stambene i stambeno-poslovne gradnje u ruralnim područjima uz poštovanje autohtonih principa i obrazaca ekonomske, socijalne, etničke i kulturne komponente organizacije života u svim delovima Srbije.

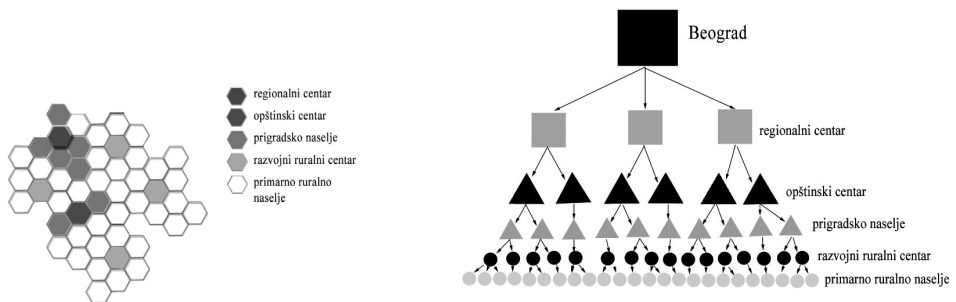
NOVI PRISTUP PROSTORNE ORGANIZACIJE MREŽE NASELJA

Prirodno i socijalno oblikovan i izdiferenciran ruralni prostor Srbije sa prostornim formama specifičnim za pojedine regionalne celine ukazuje na različite razvojne procese, na njihovo prostorno i društveno uređenje, polarizujući jasno teritoriju Srbije na razvijeni, prostorno uređen deo severno od Save i Dunava, i stihijski, spontano kreiran i organizovan sistem seoskih naselja mozaične strukture južno od date hidrografske granice (Drobnjaković, Stojanović, & Josipović, 2022). Takva mreža naselja, sa njenim prostornim manifestacijama, predstavlja okosnicu današnje prostorne organizacije Srbije, koja je obično rigidno utvrđena administrativnom podelom i predstavlja nasleđenu istorijsku i kulturno-političku tvorevinu

koja nije kompatibilna recentnim društveno–ekonomskim tokovima i transformacijama ruralnog prostora. Na prostoru Srbije mreža seoskih naselja predstavljena je skupom naseobina različitih tipova, hijerarhijski organizovanih i koncentrisanih oko opštinskih i regionalnih centara, koji svojim uticajem i interakcijom povezuju gravitirajuća naselja u celoviti sistem.

Raniji modeli prostorne organizacije, koji su počivali na principima funkcionalnosti, oslanjali su se na klasičnu teoriju centralnih mesta (Christaller, 1933; Lösch, 1940; Berry & Parr, 1988) i ideju o sistemu ključnih naselja (Clocke, 1979). Bili su više administrativno fiktivni nego realni. Bazirali su se na konceptu tzv. sekundarnih subopštinskih centara ili centara zajednice naselja, koji nije u potpunosti zaživeo. Njime je uspostavljena duboka podela između gradskog naselja – opštinskog centra i okolnih seoskih naselja. Takav centralizovan model prostorne organizacije je nepovoljan, posebno u uslovima ekonomskog devastiranja i demografskog slabljenja ruralnog prostora. Jedan centar, po pravilu urbani, ne emituje u dovoljnoj meri razvojne impulse kojima bi se integrisala celokupna lokalna teritorija.

Novе koncepcije koje ističu uslovljenost i povezanost između socijalno–ekonomskog, regionalnog i prostornog razvoja imaju sve veći upliv na diferenciranje, integrisanje, planiranje i racionalno organizovanje prostora (Maksin, Tošić & Krunic, 2015). S tim u vezi, neophodno je pronaći protivtežu datim centrima u vidu prosperitetnih i bolje opremljenih seoskih naselja, vodeći računa o prostornim specifičnostima, gde se zasebno moraju tretirati demografski ugroženi i gusto naseljeni ruralni prostori i sl. Uvažavajući dosadašnja naučna saznanja u ovoj oblasti, razvija se novi model organizacije ruralnih prostora i naselja, koji teži funkcionalnijem i optimalnijem korišćenju prostora i odražavanju veza i odnosa u naseobinskom sistemu. On počiva na različitosti ruralnog prostora Srbije i uvažavanju dispariteta u pogledu stepena transformacije kojima su bila izložena seoska naselja.

Skica 1a i 1b. Model prostorne organizacije i hijerarhijske skale u sistemu naselja

Novi model prostorne organizacije mreže seoskih naselja (Skica 1a, 1b) počiva na *konceptu razvojnih centara*, kao nosilaca razvoja ruralnog prostora i spone na relaciji opštinski centar – seoska naselja, odnosno mosta između urbanih, visoko razvijenih sredina i populaciono i ekonomski oslabljenog ruralnog područja. Kao veza između ovih centara i opštinskog središta nameću se *prigradska naselja*, koja su izložena najvišem stepenu transformacije. Primenom novog modela organizacije prostora u lokalnim ili regionalnim okvirima omogućila bi se implementacija koncepta umreženih centara, pod kojim se podrazumeva grupisanje seoskih naselja oko centra višeg hijerarhijskog ranga, po principima funkcionalnosti i jačanja ranga centralnih ruralnih naseobina, uz istovremeno osnaživanje naselja nižeg značaja (Henderson and Taylor, 2003; Tošić, 2011).

Koncept razvojnih centara

Produkt novog koncepta prostorne organizacije ruralnih područja Srbije predstavljen je izdvajanjem seoskih naselja koja su generatori razvoja u širem okruženju, tzv. razvojni centri u ruralnim područjima. Ona se od drugih seoskih naselja razlikuju po višem stepenu celokupnog razvitka i stepenu samostalnosti. Razvojni centri su naselja sa održivim demografskim potencijalom, izvesnim funkcionalnim kapacitetom, povoljnijim geografskim položajem, saobraćajnom pristupačnosti, sa razvijenijom javno–socijalnom i tehničkom infrastrukturom i slično. Odlikuju se diverzifikovanom ekonomijom, eventualno usklađenom i komplementarnom sa razvojem poljoprivrede, razvijenim delatnostima iz sektora usluga u kojima su locirani novi industrijski pogoni, prilagođeni savremenim tehnologijama, ekološkim standardima i autohtonim sirovinama, sa valorizacijom tradicionalnih kulturnih i prirodnih vrednosti naselja (Tošić, 2000; Tošić, Nevenić, 2006; Stamenković i sar., 2009). Njima se podstiču razvitak proizvodnje bazirane na lokalnim resursima (drvo, stočarski proizvodi, voće i sl.), otvaranje novih radnih mesta i razvoj dvojnih zanimanja (poljoprivreda i njoj komplementarna zanimanja) stanovništva. S tim u vezi, oni imaju ulogu funkcionalnih jezgara iz kojih se šire uticaji na socijalno–ekonomsku transformaciju okruženja (Maksin, Tošić, & Krunić, 2014), preko pružanja raznovrsnih usluga na jednoj strani, kao i davanja mogućnosti stanovništvu naselja u okruženju da intenzivira funkciju rada, na drugoj.

Da bi se podstakla funkcionalna transformacija čisto agrarnih seoskih naselja neophodno je u njima locirati industriju i delatnosti tercijarno–kvartarnog sektora u cilju razvijanja centralnih funkcija naselja. Time ona stiču ulogu razvojnih centara, uz ostvarivanje obavezujućih preduslova koji bi tome doprineli, npr. povezati kvalitetnom mrežom saobraćajnica i intenzivirati javni saobraćaj, podsticati dnevnu migraciju radne snage i time usporiti iseljavanje stanovništva. Da bi naselje postalo razvojni centar ili razvojni nukleus mora imati razvijen „funkcionalni prag”, tj. minimum funkcija, kojima će podsticajno delovati na prostorno–funkcijsku organizaciju okruženja. Planska akcija treba da bude usmerena ka cilju funkcijske homogenizacije geoprostora, ali bez iluzije o mogućnosti urbano–demografske koncentracije u razvojnim centrima (važi za centralnu Srbiju i pogranične opštine Vojvodine – posebno Banata).

Razvojni centri su identifikovani kao seoska naselja koja potencijalno predstavljaju generatore razvoja i umrežavaju okolni ruralni prostor sa urbanim i urbanizovanim naseljskim i regionalnim strukturama. Identifikovana su naselja koja ispunjavaju postavljene uslove i u razvojnom smislu predstavljaju realne centre (Mrčajevci, Knić, Osečina, Pećinci, Plandište, Kremna...) i naselja koja to, sprovođenjem planske akcije, mogu postati (Ribariće, Delimeđe, Brzeća, Tekija...). U određenim slučajevima razvojni centri u ruralnim područjima mogu imati i funkciju središta opština (Osečina, Koceljeva, Vladimirci, Žagubica, Knić, Plandište, Trgovište, Gadžin Han...).

Prostorna i razvojna (socijalno–ekonomska) komponenta značajno utiču na njihovu disperziju, te se uočavaju izvesne razlike u njihovoj distribuciji po manjim i većim regionalnim celinama. Naselja Regiona Beograda i Regiona Vojvodina svojom demografskom veličinom i prostornom pokretljivošću stanovništva, komunalnom opremljenošću, razvijenošću javno–socijalne strukture, komplementarnošću poljoprivrede sa ostalim delatnostima, prednjače u poređenju sa naseljima koja egzistiraju u depopulacionim i socijalno–ekonomski nerazvijenim regionalnim celinama. Populaciono su veća, vitalnija i gušće su naseljena, sa raznovrsnijim izvorima prihoda stanovništva i domaćinstava. Slično je i sa naseljima lociranim na razvojnim osovina i u zonama saobraćajnih koridora. Iako su među ovim naseljima pojedina sa ograničenom sferom uticaja, formirana su kao demografski veća, infrastrukturno značajnija i ekonomski jača naselja. Pojedini razvojni centri formirani su u vidu jezgara društvenog i ekonomskog života u odnosu na ostala ruralna naselja lokalnih samouprava. U njima se odvija društveni život, mesta su koncentracije neophodnih javno–socijalnih i komunalnih

ustanova, gotovo po pravilu ekonomski orijentisana ka zanatstvu, industrijskoj proizvodnji u malim pogonima i uslugama. To su obično i naselja koja administrativno integrišu bliže okruženje u vidu centara zajednice naselja. Ipak, neki od tradicionalnih administrativnih ruralnih središta koja su usled neadekvatnog odgovora na promene u društvu u ranijem periodu izgubile ulogu generatora razvoja, beleže kontinuirani demografski pad, socijalnu i ekonomsku devastaciju. U tom smislu, ne raspoložu resursima za razvoj užeg i šireg okruženja, već postaju naseobine „degenerativne“ evolucije.

Uočeno je da neka naselja zaostaju za postojećim razvojnim centrima u pojedinim segmentima, ali posmatrajući širu sliku, ona potencijalno mogu prerasti u razvojne centre, i postati značajna za opstanak stanovništva u područjima u kojima su locirana. Periferno locirane prostorne celine, pogranična područja i infrastrukturno izolovane oblasti, gotovo i nemaju sela tipa razvojnih centara, niti uslova za njihov razvoj. U cilju smanjivanja disproporcija u razvoju i podsticanja integracije prostora, izdvajaju se naselja koja u narednom periodu ipak mogu pružiti osnovu za umrežavanje ruralnog okruženja. Takva naselja identifikovana su naročito na prostoru jugoistočne Srbije (opštine Dimitrovgrad, Crna Trava, Trgovište, Lebane, Bosilegrad), u kontaktnoj zoni sa AP Kosovo i Metohija (opština Kuršumlija), kao i u nekim oblastima dominantno brdsko-planinskog karaktera. Takođe, potencijalni razvojni centri su naselja sa specifičnim funkcijama kojima treba da odgovore potrebama lokalnog, stalno prisutnog stanovništva, i onog koje u njima povremeno boravi i sezonski ih „oživljava“ (turistička naselja – Mokra Gora, Brzeća, Kušići, Divčibare, Sirogojno; sezonska poljoprivredna naselja; odredišta povratnika iz inostranstva, izletnika, lovaca, ribolovaca).

Prigradska naselja – prostorna uloga danas

Posebnu kariku u prostornoj organizaciji ruralnog prostora Srbije prema novom modelu čine prigradska naselja. Ona predstavljaju prelaz između urbanih sredina i šireg ruralnog okruženja. Forme, stepen transformisanja, demografska veličina i druge osobine, ovog tipa naselja, su raznovrsne. Pre svega, zavise od uloge centara u prostornoj organizaciji različitih teritorijalno-administrativnih celina oko kojih su se razvila, njihovih populacionih i ekonomskih obeležja, kao i geografskih specifičnosti.

Prigradska naselja imaju veoma značajnu ulogu u naseljskim sistemima. Izložena su stalnoj fizionomskoj, socijalno-ekonomskoj i funkcijskoj transformaciji. Razlikuju se od ostalih seoskih naselja, po populacionoj veličini, kretanju i strukturama stanovništva, većim učešćem migracija u demografskom razvoju, saobraćajnom pristupačnošću, razvijenijim posebnim funkcijama. Karakterišu ih povoljnije demografske prilike, gušće su naseljena i izgrađena, te imaju više urbani nego ruralni karakter. Najčešće predstavljaju odredišta migranata, na putu od ruralnih i manjih urbanih sredina ka većim centrima sa razvijenim centralnim funkcijama, s obzirom na povoljnije životne uslove, organizaciju životnog prostora, niže cene zemljišta i mogućnosti za individualnu gradnju stambenih i drugih objekata.

Prigradska naselja identifikuju se primenama različitih modela baziranih na relevantnim indikatorima (gustina stanovništva i stanovanja, udaljenost od gradskog centra, poreklo stanovništva, migracije, stepen obrazovanja stanovništva, udeo poljoprivrednih domaćinstava, diverzifikovanost ekonomije, dnevna migracija stanovništva – intenzitet, smerovi, strukturne karakteristike kontingenta migranata). U zavisnosti od aglomerativnih sistema u kojima su formirana, prigradska naselja se razlikuju po demografskim i socijalno-geografskim obeležjima populacije, funkcijama, morfologiji, infrastrukturnoj i komunalnoj opremljenosti i sl. Oko većih, uglavnom regionalnih i makroregionalnih centara, prigradska naselja se manifestuju u formama periurbanih prstenova ili zona organizovanih kao urbano-ruralni kontinuumi. Periurbane zone oko gradskih naselja u Srbiji su prostorne forme naseljskih

struktura, nastale morfološkim srastanjem i socijalno–ekonomskom transformacijom prigradskih sela koje po pravilu karakterišu brzi procesi promena načina života, kulture i mentaliteta stanovništva. Njihova morfologija zavisi od više faktora, ponegde se radijalno ili linearno šire od urbanih centara duž glavnih saobraćajnica, ili su fragmentizovane oko sekundarnih aglomeracijskih centara i slično. Planski pristup u rešavanju prostorno–urbanističkih, socijalnih, ekonomskih, infrastrukturnih, ekoloških, kulturnih i sličnih, za njih karakterističnih, problema i konflikta, najčešće kasni za procesima njihovog razvitka.

Prigradske zone su i zone rada za stanovnike centralnog gradskog naselja jer su u njima neretko locirani raznovrsni proizvodni pogoni, objekti za razne servise, robno–transportna skladišta, zanatske radnje i sl. Kako se tu prepliću mesta odvijanja socijalno–geografskih funkcija sopstvenih stanovnika, stanovnika centralnog grada i stanovnika naselja šireg regionalnog okruženja, one su često ishodišta i odredišta dnevne migracije stanovništva, što ove zone čini vitalnim. Sve to je posebno izraženo kod većih regionalnih centara i u velikim urbanim aglomeracijama (na primer, naselja periurbanog prstena Beograda i Novod Sada; Kruševac, Kraljevo, Čačak, Novi Pazar, Šabac, Loznica i njima susedna naselja). To je jedna od osnovnih karakteristika naselja u prigradskim zonama tako da se stalne i dnevne migracije koriste kao najbitniji indikatori za njihovo izdvajanje.

ZAKJUČNA RAZMATRANJA

Institucionalne, teritorijalno–administrativne i političko–upravne i privredne karakteristike u Srbiji, još uvek ne impliciraju autonomnost lokalnih i regionalnih teritorijalnih jedinica u donošenju bitnih odluka o sopstvenom ekonomsko–teritorijalnom razvoju. U odsustvu koordinativnih funkcija institucionalnog sistema u dužem periodu stvorili su se uslovi za vrlo izražene regionalne razvojne disparitete manifestovane diferenciranjem njene teritorije na koliko–toliko razvijen centar i nerazvijenu periferiju, vidljivu u svim segmentima prostorne organizacije.

Prostorno–funkcionalni razvoj Srbije trebalo bi formalizovati prema modelu regija – regiona različitih funkcionalnih i teritorijalnih obuhvata koje su instrumenti „podnošljivo neuravnoteženog“ i racionalnog prostornog, demografskog, ekonomskog i opšteg društvenog razvitka, kako celovite nacionalne teritorije, tako i regija pojedinačno i njihovih asocijacija. U okviru takvog modela neophodno je izvršiti reorganizaciju mreže seoskih naselja u cilju funkcionalnijeg povezivanja naseobina različitog tipa, razvojnog ranga i centraliteta, kako bi se pospešila integracija perifernih, razvojno marginalizovanih celina. To će doprineti formiranju uslova za stabilnu ekonomiju i poboljšanja kvaliteta života stanovništva. S tim u vezi treba težiti što harmoničijim, racionalnijim i međusobno usklađenijim odnosima pojedinih teritorijalnih jedinica u čijim središtima su urbani centri (centri opština, gradova, regija), u cilju optimalne unutartegionalne i međuregionalne, ali i unutaropštinske organizacije, kao i u rešavanju specifičnih regionalnih problema.

Među naseljima na ruralnom prostoru identifikuje se široka paleta različitih tipova i njihovih prostornih i društvenih asocijacija, nastalih kao proizvod determinacije njihovih uloga u funkcionalnim organizacijama prostornih entiteta različitih teritorijalnih i društveno–ekonomskih dimenzija. S obzirom na osnovne postavke koncepta u čiju svrhu je urađena analiza ruralnog prostora Srbije, uz visok stepen generalizacije, ruralna naselja su prema ulozi u hijerarhijskom sistemu naselja podeljena na primarna seoska naselja, razvojne centre kao generatore razvoja i integracije ruralnog prostora i prigradska naselja koja predstavljaju sponu između urbanih i ruralnih sredina. Ruralni razvojni centri su prepoznati kao komplementi opštinskim centrima u prostornoj organizaciji mreža naselja u pojedinim opštinama i (sub)regionalnim celinama, koja se nameće kao neophodna u ostvarivanju populacione i ekonomske održivosti, ali i smanjivanju razvojnih disparocija.

Uvažavanjem njihovih karakteristika i uloge koju imaju u prostornoj organizaciji, moguće je organizovati ruralni prostor tako da da adekvatan odgovor na recentne procese i promene kojima su izloženi. Kroz vertikalno hijerarhijsko razgranavanje mreže naselja na ruralnom prostoru preko ključnih koncepata razvojnih centara i prigradskih naselja, planski bi se omogućila postepena integracija ruralnog prostora Srbije. Predloženi model prostorne organizacije predstavlja instrument koliko-toliko izbalansiranog, policentričnog i održivog prostornog razvoja, stožere socijalno-ekonomske vitalizacije prostora, krajnju instancu državnih planskih intervencija u korišćenju ruralnih prostora i valorizacije njihovih potencijala.

REFERENCE:

- Berry, B., Garrison, W.(1958). The functional basis of the central place hierarchy. *Economic Geography* 34, 145–154.
- Bogdanov, N. (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Beograd: UNDP.
- Cloke, P.J. (1979). *Key settlements in rural areas*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315882598>
- Cloke, P.J. (2006). Conceptualizing rurality. In Cloke, P., Marsden, T. Mooney, P.H. (Eds.), *Handbook of Rural Studies* (pp. 18-28). London: Sage Publications.
- Christaller, W. (1933). *Die zentralen Orte in Süddeutschland: eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena: Gustav Fischer.
- Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N., Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: UNDP, Centar za inkluzivni razvoj, SeConS.
- Čirić, J. (1991). Evolucija i transformacija pojmova selo i seljak. *Glasnik Srpskog geografskog društva* 71(1),73-76.
- Drobnjaković, M. & Spalević, A. (2017). Naselja. U Radovanović M. (ur.) *Geografija Srbije*(str. 566-613). Posebna izdanja 91. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU.
- Drobnjaković, M. (2019). *Razvojna uloga ruralnih naselja centralne Srbije*. Posebna izdanja 95. Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU. Beograd.
- Drobnjaković, M., Stojanović, Ž., & Josipović, S. (2022). Rural Areas and Rural Economy in Serbia. In E., Manić, V., Nikitović & P., Djurović (Eds.), *Geography of Serbia*. Nature, People, Economy, 289-303. World Regional Geography Book Series. Heidelberg: Springer. DOI: 10.1007/978-3-030-74701-5_22
- Halfacree, K. (2006). Rural space: constructing a three-fold architecture. In Clocke, P., Marsden, T., Mooney, P.H. (Eds.) *Handbook of rural studies* (pp. 44-63). London: SAGE Publication.
- Henderson, J.W. & Taylor, B.A. (2003). Rural isolation and the availability of hospital services. *Journal of Rural Studies* 19, 363-372.
- Hoggart, K., Paniagua, A. (2001). What rural restructuring? *Journal of Rural Studies* 17(1), 41-62.
- Kojić, B. (1977). Arhitektonsko-urbanistički preobražaj sela u Srbiji van pokrajina od 1945. do 1975. godine. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, LVII (1), 15-30.

Seoska naselja u Srbiji – stanje i perspektiva

- Körper, P. (2016). *Abgrenzung und Typisierung ländlicher Räume*. Thünen Working Paper 68. Braunschweig: Johan Heinrich von Thünen-Institut. doi:10.3220/WP1481532921000
- Mardsen, T., Lowe, P., Whatmore, S. (1990). Introduction: Questions of Rurality. In Mardsen, T., Lowe, P., Whatmore, S. (Eds.) *Rural restructuring, Global processes and their responses* (pp. 1-21). , London: David Fulton Publishers.
- Mardsen, T. (1998). New Rural Territories: Regulating the Differentiated Rural Spaces. *Journal of Rural Studies* 14(1), 107-117. doi: 10.1016/S0743-0167(97)00041-7
- Maksin, M., Tošić, D., & Krunić, N. (2014). Perspektive regionalnog prostornog planiranja u Srbiji. U Petrić, J., Vujošević, M., Hadžić, M., Bajat, B. (ur.) *Obnova strateškog prostornog mišljenja, istraživanja i upravljanja u Srbiji*. Posebna izdanja 74, 45-78. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Marić, I., & Manić, B. (2004). Urbanizacija seoskih naselja u planinskim područjima. U Milašin, N., Spasić, N., Vujošević, M. & Pucar, M. (ur.) *Održivi prostorni, urbani i ruralni razvoj Srbije*, Zbornik radova (65-69). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam.
- Mitrović, M. (2015). *Sela u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Murdoch, J., Pratt, C. (1993). A. Rural studies: modernism, postmodernism and the "post-rural". *Journal of Rural Studies* 9(4), 411-427. doi: 10.1016/0743-0167(93)90053-M.
- Radovanović M. (1965). Metodološka pitanja tipološke klasifikacije seoskih naselja sa posebnim osvrtom na Srbiju. *Zbornik radova*, 105. Geografski fakultet, PMF Univerziteta u Beogradu.
- RZS (2012:2). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine. Pol i starost*, knj. 2. Beograd: RZS.
- Stamenković, S., Tošić, D., & Gatarić, D. (2009). *Policentričnost, mreža naselja, umrežavanje naselja i opština. Strategija prostornog razvoja Republike Srbije*. Studijsko-analitička osnova. Beograd: RAPP.
- Schroeder, R.V., Zimmerman, F.M., & Formiga, N. (2016). Growing Complexity in Rural Areas. Networking through Tourism and Recreation. *American Journal of Rural Development* 4(1), 15-23.
- Tošić, B. (2011). *Osnove ruralnog planiranja*. Beograd: Geografski fakultet.
- Tošić, D. (2000). Prostorno-funkcijske veze i odnosi u urbanim regijama. *Arhitektura i urbanizam*, 7. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam.
- Tošić, D., & Krunić, N. (2005). Urbane aglomeracije u funkciji regionalne integracije Srbije i Jugoistočne Evrope. *Glasnik SGD*, LXXXV (1), 137-148.
- Tošić, D., & Nevenić, M. (2006). Mreža naselja opštine Novi Pazar – stanje i tendencije u razvoju. *Glasnik SGD*, LXXXVI (1), 151-164.
- Woods, M. (2011). *Rural geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. SAGE Publications. doi.org/10.4135/9781446216415